

ZAMONAVIY HIND FALSAFASINING ASOSLARI HAQIDA MULOHAZALAR

To'lanboyeva Qorako'z Muxtorjon qizi

3-kurs Falsafa (Sharq falsafasi va madaniyati) talim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Jasur Sulaymonov

PhD, Sharq falsafasi va madaniyati kafedrasida katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada uzoq tarixga ega bo'lgan hind falsafasining bugungi kundagi shakllarini hamda ularning asosidagi ilgari surilgan g'oyalar borasida so'z yuritiladi.

***Tayanch tushuncha va iboralar:** falsafa, vedalar, falsafiy maktablar, epistemologiya, Yaratuvchi, dunyoni anglash, qadimgi hind falsafasi, hislar*

ABSTRACT

This article discusses the present-day forms of Hindu philosophy, which has a long history, and the ideas behind them.

***Key Concepts and Phrases:** Philosophy, Vedas, Philosophical Schools, Epistemology, Creator, Understanding the World, Ancient Indian Philosophy, Senses*

KIRISH

Falsafa har bir davr, har bir mintaqa uchun insoniyat va uning faoliyati bilan borliq o'rtasidagi mutanosiblikni ochib bergan ilmdir. U oddiy bir ehtimollarni ham inkor etmaydi, hayotning yangi qirralarini ochib beradi. Insonlarning turmush sharoiti va aqliy rivojiga ko'ra falsafiy yondashuvlar turli hududlarda turlichadir. Xususan, **hind falsafasi** juda qadim va boy tarixga ega. Uning ko'lami ham ancha keng. Tatqiqotchilar izlanishlarida ham turfa shakllarga ega bo'lgan falsafani ko'rishimiz mumkin. Hindistonning zamonaviy falsafasiga o'tishdan avval, uning dastlabki shakllari haqida ozroq so'z yuritsak.

Hind falsafasi qachon va qay tarzda vujudga kelganligi borasida aniq fiklar, dalillar yo'q. Lekin ko'rishimiz mumkinki, Upanishadlar davrida falsafa fan sifatida shakllanib bordi. Hind falsafasiga mohiyatni bilish haqidagi izlanishdir deya ta'rif beruvchilar ham bor. Qadimgi falsafiy matnlarini falsafa deb atashadi. Falsafa Hindistonda faqat azoblardan qutulish yo'llarini izlash emas, balki ma'naviy bilim berish uchun hamdir. Hind donishmandlar bizni o'rab turgan dunyoni turli tomonlardan tushunishga uringanlar.

Falsafa insonning aqliy faoliyat natijasidir. Insoniyat paydo bo'lganidan beri falsafa ham o'sha paytdan bo'la boshlangan deb hisoblasak bo'ladi. Bu dunyoning yaratuvchisi kim? Dunyoda qandaydir oliy nazorat qiluvchi kuch bormi? Harakatning mevasi insonga ochiq tushunilishi qanday jarayon? Bunday tushunchalar va qiziqishlar inson tabiatiga xosdir. Vedik dunyoqarash dunyoviy va transsendental sirlarni boshdan kechirar ekan, Oliy Haqiqatni butun olamning asosi deb atagan holda emotsional teistik falsafa an'alariga asos solgan. Upanishadlarda tashkil etilgan va Shankaracharya Advaitavatning buyuk saroyini qurgan Vedantaga asoslangan falsafa uning kelib chiqish asosi ham Rigveda Samxitada eslatib o'tilgan Sat Tatva hisoblanadi. Ushbu asl mohiyat zamonaviy nuqtai nazardan namoyon bo'lmoqda. Hind falsafasi qadimiy bo'lish bilan birga, juda ko'p shakllarga ega. Ularning har biri alohida mohiyat kasb etadi.

Qaysidir ma'noda hind falsafasini yangi so'z sifatida qabul qilish talqini ham bor. Mustaqil davr hind faylasuflarining eng katta yutug'i hind falsafasining dunyoda obro'-e'tiborini o'rnatishi bo'ldi. Hind falsafasining kontseptsiyasi mutlaqo yangi. Bu orqali Chorvakizm, Jaynizm, Buddizm, Vaisheshika, Nyayamat, Sankhyamat, Yoga, Vedanta, Shayva, Shakta, Vaishnav kabi falsafalar nafaqat "Sarvadarshan to'plami" nomida to'planganligi tushuniladi, balki bular falsafalar Hind falsafasi deb ataladigan sinkretik yondashuv paydo bo'ldi. Bu sinkretik shakl birinchi marta Advaitavedanti Acharya Sureshvar tomonidan ilgari surilgan.

Rahmat mazhabiga ko'ra, Charvakadan tortib Vedantagacha bo'lgan barcha falsafalarning ma'nosi o'z-o'zini bilish va o'zlikka erishishdir. Darhaqiqat, buddistlik va ateistik falsafalar yo'li ham instinktga asoslanadi. Shuningdek, hind falsafasi dunyo va hayotni inkor etish tamoyilidir. Achariyalarning fikricha, hozirgi davrda hind falsafasi dunyo va hayotni tekshirish yondashuvini qabul qiladi. Bu zamonaviy Dhanika falsafasining o'ziga xosligi va qadimgi hind falsafasidan farqidir.

Bugungi kundagi hind falsafasi uchta asosiy munosabat asosida shakllandi. Birinchisi – an'anaviy hind falsafalarining G'arb falsafasi va madaniyatiga munosabati. Bu boradagi mavjud masalalarning bahsli jihatlari ham uchrab turadi. Ikkinchisi zamonaviy hind falsafasining qadimgi hind falsafasiga munosabati. Har bir yangi avlod o'zidan avvalgi silsilani shartli ravishda o'zlashtiradi va jamiyat sharoitiga moslashtiradi. Uchinchisi zamonaviy hind falsafasining o'zaro munosabatidir. Aslida zamonaviy falsafaning barcha asoschilari haqiqatni tadqiq qilishni o'z hayotlarining asosiy maqsadi qilib qo'yganlar. Haqiqiy qiziquvchanlik, o'z davriga xoslik barcha falsafiy va ilmiy ishlardan xabardor etadi. Zamonaviy mutafakkirlarning asarlarida falsafaning hozirgi davrdagi jarayonini muhokama qildilar. Ular haqiqatni o'rganishning o'ziga xos usulini o'ylab topishdi. Ular o'z aql

zakovatlarini asosida ish ko'rdilar, hind falsafasidagi ratsional jihatlarni tatqiq etdilar. Shunga qaramay, zamonaviy falsafaning asosiy predmeti epistemologiyadir.

Mimamsa tomonidan berilgan muhim savollar – bilim nima? Bilim manbai nima? Bilimning haqiqiyliigi mezoni nima? Bilimning chegarasi nima? Qancha tur bor? Zamonaviy falsafaning har bir asoschisi bu savollarni muhokama qildi. Zamonaviy falsafada tasvirlangan metafizika yaratilish fanining to'liq ifodasi emas. Unda faqat elementning tasviri mavjud. Ushbu elementni tasvirlashda uchta unsur muhim ahamiyatga ega. Bu unsurlar: Ruh, Xudo va tashqi dunyo. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, hind falsafasi bizning hayotimiz bilan chambarchas bog'liqdir. Ya'ni moddiyat hamda idealistik jihatlarni nazarda tutgan holatda ma'lum bir asos yuzasidan yaqinlik aytiladi. Bundan tashqari, bilimlarimizning amaliy va nazariy mavjudligining mohiyatini tushunib yetishimiz ham alohida o'ringa ega. Ularning ikkalasi ham bir maqsad bilan bir yo'lda birga ketayotgan ikki yo'lovchi. Ikkalasining kuchi bir xil sababga bog'liq. Biz bu yakuniy elementning nazariy shaklini falsafada topamiz. Ammo amaliy shakl bizning hayotimizda mavjud. Va bu ikkala shakl birgalikda bizni ushbu yakuniy mohiyatning to'liq shaklini real hayotimizda uchratishimiz orqali anglab yetishimizni nazarda tutadi. Hind jamiyatida falsafaga nisbatan shunday tushuncha borki, bu fan faqat qandaydir maxsus fan tabaqalari jamoasi uchun emas, balki hayotni tushunmoqchi bo'lganlar uchun, umuman hayot haqida o'ylashni xohlovchilar uchundir. Agar bu jarayonda ma'lum mohiyatga erishsa, oddiy odamlardan yuqori darajaga ko'tarila boshlaydi. Shunday insonlar borki, ular doim yuqori hayotga intiladilar. Falsafada eng qiyin va eng yuqori mavzular ko'rib chiqilganligi uchun ham bu fan hamma uchun ham birdek ma'lum emas.

Aytishimiz mumkinki, falsafa butun dunyoni tushunishga urinishdir. Faylasuf dunyoning biron bir jihatini e'tiborsiz qoldirmasligi kerak. Insonning tabiatini bilishga intilish, butun dunyo haqida qandaydir nazariyani bilish istagi ham inson fitratiga xosdir. Har bir inson koinotdagi insonning o'zni haqida qandaydir fikrni o'rnatishga harakat qiladi. Hayotiy faoliyatda bilimdon ishtirok etishni istaganlar ushbu turdagi fikrni shakllantirishga alohida harakat qilishadi. har bir insonning inson kelajagi va koinotning faoliyati, hayotiy omillar borasida qandaydir fikr bor, shuning uchun hind falsafasida har bir inson faylasufdir. Hayot manbayi bo'lgan havosi kabi falsafa ham tanamizning qismlariga kirib boradi. Falsafani o'rganish orqali inson boshqa olimlarning fikrlari bilan tanishadi va o'zi ilmiy fikrlashni o'rganadi. O'rganish qulayligi uchun zamonaviy olimlar bu fanni tarmoqlarga bo'lishdi. Qadimda bunday tarmoqlar bo'lmagan, ammo har bir faylasuf o'z nazariyalarini qandaydir tartibda ilgari surgan.

Agar shu tarzda qaralsa, zamonaviy nuqtai nazardan hind falsafasi bevosita hayotning nozik jihatlaridan ilhom oladi, ta'sirlanadi. Hayotning hamma joyida qayg'u va izzat keng tarqalganligi uchun Hindistonning mutafakkirlari ulardan ta'sirlanishi tabiiy holat edi. Natijada, deyarli barcha hind faylasuflari azob-uqubatlarni muhokama qilishdan boshlanganligini aniqlaymiz.

Hind falsafasining sadizmi o'z sevgilisining kelishiga qat'iy ishongan, lekin ajralish davomiyligini aniq bilmaydigan, ajralgan ayolning ko'z yoshlariga o'xshatishar ekan. Dunyo o'zining oddiy ko'rinishida qayg'ulidir, lekin qayg'u hayotning yakuniy xulosasi emas. Bu qayg'uning sababi bor, undan qutulish va baxtga erishishning vositasi bor. Jaholat barcha azob-uqubatlarning ildizi sifatida ko'riladi. Baxtga bilim orqali erishish mumkin. Hind falsafasi saodatli idealga va unga ruhiy amaliyot orqali erishishga cheksiz ishonchga ega, shuning uchun ham qayg'u tuyg'usida tug'ilgandan keyin ham optimist bo'lganligi uchun hurmatga sazovor bo'lishi kerak. Hatto dunyoviy sohada ham, qadimgi hindlar qurgan ulkan imperiyalar va boshqa shaxslarga nazar tashlab, ularda kuch, mehnat va hayotga ishtiyoq yetishmadi, deyish mumkin emas. Hindistonda barcha falsafalar bu baxtsiz dunyodan xalos bo'lishni o'zlarining asosiy maqsadi deb biladilar. G'am-g'ussa tuyg'usi bilan ta'sirlangan hind tafakkuri hamisha bu g'amgin dunyodan, tug'ilish an'anasidan qutulish yo'llarini izlab kelgan. Har bir inson najotni hayotning oliy va fidokorona yakuni deb bilgan. Aynan g'am-g'ussa mavjud ekanligi uchun G'arb faylasuflarining ba'zi vakillari hind falsafasini pessimist deb baholaydilar.

Hindiston va G'arb falsafalari nuqtai nazarida ham farq bor. Hind falsafasining yondashuvi spiritizmdir. Hayotning, dunyoning g'aroyibligini anglagandan keyin qaysidir ma'noda pessimistik bo'lib qoladi, lekin hayot haqiqatini tushunadigan Maxatmaslar, donishmandlar, tasavvufchilar, faylasuflar va boshqalar unga qiziqmasa, unda pessimizm bor degani emas. Hind nuqtai nazari ham asosan materialistikdir, ammo materializm hayotni boy, farovon, azob -uqubatlarsiz qilishi mumkin, ammo u haqiqiy baxt, tinchlik va qoniqish haqidagi tasavvurni ta'minlab bera olmaydi. Ba'zi tatqiqotchilar G'arb inqilob va mojarolarning ildizidir, shuning uchun ularning yondashuvi o'ta moddiy deb izohlashadi.¹ Hozirgi vaqtda Chinmayanand ji, Acharya Shriram Sharma, Svami Sharananand, Osho Rajneesh, J. Krishnamurti, Yogananda Paramaxansa va boshqalar kabi ko'plab mutafakkirlar avvaldan shakllangan mafkurani tiklashga harakat qildilar.

Buning asosiy sababi ularning asosiy ta'limlarida muhim o'rin egallaganligi edi. Bugungi kunda hind olimlari zamonaviy ilm-fan sohasida xorijiy mamlakatlarda ham e'tirofqa sazovor bo'layotganining sababi ham shu. Bir paytlar dunyoning boshqa

¹ <https://hi.m.wikipedia.org/wiki>

davlatlaridan kelgan odamlar bu falsafani tushunib, o'z mamlakatlarida buyuk faylasuf sifatida namoyon bo'lgan edi. Shuning uchun qadimgi hind falsafasining bir ko'rinishi dunyoning aksariyat falsafalarida aniq ko'rinadi.

Buning eng muhim jihati shundaki, hind falsafa juda keng. Muqaddas kitoblar ilm-fan va oddiy odamlar hayotini yaxshilash uchun yozilgan bo'lsa, ilm-fan va matematikaning eng chuqur sirlariga javob berish uchun ham bitiklar yozilgan.

Avvalo falsafada turli savollar tug'ilishi orqali yangi g'oyalar kashf etiladi. Koinot qanday va nima uchun yaratilgan deya berilgan savol har bir falsafaning asosidadir. Bu kabi savollar zamonaviy fan uchun haligacha tushunarsiz bo'lgan jihatlari ham bor. Hind falsafasi bu savolga ancha oldin javob bergan va bu falsafa ana shunday savollardan tug'ilgan. Sankhya falsafasi tabiat va inson nazariyasi bilan bir qatorda sabab va oqibat nazariyasini o'zida ifodalaydi.

Sankhya falsafasiga ko'ra hech narsasiz biror narsaga erishib bo'lmaydi. Ya'ni, har qanday narsa va hodisalarning kelib chiqishi uchun nimadir sodir bo'lishi kerak.

Hind falsafasining kelib chiqishi ham Ramayana va Mahabharata kabi dostonlardan ekanligiga bir qancha tahminlar bor, shu bilan birga bunga ishonuvchilar ham topiladi. Sutra davrida yaratilgan Sutra adabiyoti ham ahamiyatli.

Yangi davr falsafiy muhitida bir qanvha yirik shaxslar yetishib chiqqan edi. Xususan, Svami Vivekanand hindularning hinduizm xabarini birinchi marta G'arbga olib bordi. Uning asosiy faoliyati hinduizmning ta'limotlarini yoyish orqali vatandoshlarida o'z madaniyati bilan hurmat va faxrlanish tuyg'usini berish bo'ldi. O'sha paytgacha asosan Yevropa g'oyalari ta'sirida bo'lgan hind millatchi yetakchilari endi o'zlarining hindu ildizlari va shu tariqa o'z vatandoshlarining katta qismi bilan yangi aloqaga ega bo'ldilar.²

Mahatma Gandhi. O'zining ma'naviy salohiyati, qat'iy hayot tarzi, o'z vatandoshlarining kambag'al qatlamlariga ham fidokorona xizmati va Hindiston mustaqilligiga olib kelgan ommaviy kuch ishlatmaslik harakati namoyondasi sifatida butun dunyoda Mahatma, ya'ni „buyuk qalb“ nomi bilan mashhurdir. Gandining buyukligi u Hindistonni mustaqillikka olib kelganida emas, balki u bu maqsadga erishgan yo'lining mohiyati hisoblanadi. U o'zining harakatini "Satyagraha" deb atagan, bu so'zma-so'z "haqiqatga yopishish" degan ma'noni anglatadi, ammo "passiv qarshilik" yoki kuch ishlatmasdan qarshilik ko'rsatish deb tarjima qilingan. Bu satyagrahada urg'u ahimsa bo'lganligi sababli, haqiqatga sodiq qolish qat'iy zo'rvonliksiz passiv qarshilik faoliyatini anglatardi. Gandi o'z kuchini Upanishadlar va Bhagavad Gita ta'limotlaridan olganini aytadi. Gandiyning Satyagraha ta'limotining asosida upanishadlarning Tat tvama si, "o'zini hamma narsada va

² <https://www2.hawaii.edu/~freeman/courses/phil300/34.%20Modern%20India.pdf> b.3

hamma narsani ularda ko'radiganlar" donoligi bilan bog'liq. Gandi uchun ozodlik faqat fidokorona xizmatning sof hayoti orqali kelgan va shuning uchun u ko'pincha karma-yoga ustasi sifatida e'tirof etilgan. Gandining Satyagraha ta'limotida **bhakti yoga** elementlari uchraydi.

Aourabindo Goshning zamonaviy hind falsafasida ma'lum o'ringa ega. G'arbiy muhitga butunlay moslashgan ziyoli bo'lib, bir qancha muddat fanatik millatchi liderlardan bo'lgan. Keyingi yillarda u mohir yog sifatida namoyon bo'lgan. U g'arb falsafasi ma'lumotlariga ega bo'lgani uchun Vedantalarni zamonaviy nuqtai nazardan o'zgartirishga harakat qilgan. Aurobindo o'zining "Ilohiy hayot" asarida o'z ta'limotini Upanishadlarda va Brahman bilan o'zlikni anglash haqidagi ta'limotini ifodalagan. Sansara tushunchasini anglatish uchun u zamonaviy evolyutsiya nazariyasiga asoslangan noyob nazariyani ishlab chiqdi. Aurobindoning ta'kidlashicha, butun koinot har doim Brahman bilan o'xshashlikdagi yuksak mukammallik holatiga evolyutsiya holatidadir.³

Bundan tashqari Rammohun Roy (c. 1774—1833), Svami Dayananda Sarasvati (1824—1883), Sri Ramana Maharshi (1879—1950), Paramahansa Yogananda (1893—1952), Meher Baba (1894-1969), Jiddu Krishnamurti (1895—1986), A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada (1896—1977), Bhagavan Çri Sathya Sai Baba (1926—), Bhagwan Shree Rajneesh "Osho" (1931-1990) kabi zamonaviy hind falsafasining vakillari o'z faoliyatlarini olib borganlar, yangi g'oyalar bilan muhim o'rinlarga ega.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda hind falsafasi yangi bir ko'rinishda namoyon bo'lmoqda. Asosiy xususiyati shundaki, zamonaviy falsafada avvalgi mavjud ta'limotlar saqlangan holda zamon ruhida qayta tashkil etilishidir. Bugungi kun talabi ham qadriyatlarni kelajak avlod uchun munosib yetkazib berishdir. Shuning barobarida zamonaviy davr faylasuflari faoliyatlarida bir birini takrorlash hollri kuzatilmaydi. Ayni bir g'oya bo'lsa-da, uning beriladigan go'ya va yondoshuvlari turfa xildir. Umuman olganda hind falsafasi azaldan boy falsafa hisoblanib kelinadi. Bugungi kunda biz zamonaviy hind falsafasi yangicha pozitsiyada namoyon bo'lmoqda.

G'arb faylasuflari tomonidan hind falsafasiga nisbatan pessimist sifatida qarashlariga kelsak, bu ularning yondoshuvlaridir. Ammo shunisi ham borki, har bir falsafiy ta'limotda bo'lgani singari hind falsafasida ham o'z dunyoqarashlariga xos bo'lgan haqiqatlari mavjuddir.

³ <https://www2.hawaii.edu/~freeman/courses/phil300/34.%20Modern%20India.pdf> b.4

Ijtimoiy munosabatlarda ham zamonaviy hind falsafada har bir inson o'ziga xos faylasuf sifatida ifodalanadi. Chunki inson ongida bu hayotni anglashga bo'lgan intilish doim mavjud bo'lgan. Bu jihad esa hamisha e'zozlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES):

1. आधुनिक भारतीय दर्शन का संप्रत्यय (1828 से 1952 तक) – एक नजर में <https://www.questjournals.org/jrhss/papers/vol4-issue1/G04013537.pdf>
2. भारत और वैदिक विज्ञान: षड्दर्शन, कहानी हिंदू धर्म में सनातन परंपरा के ... <https://www.amarujala.com/amp/columns/blog/hindu-religion-and-philosophy-know-about-shaddarshan-the-six-ancient-indian-philosophies>
3. आधुनिक दर्शन में स्वतंत्रता – Independence in Modern ... <https://www.exoticindiaart.com/book/details/independence-in-modern-philosophy-with-special-reference-to-mill-marx-and-sartra-mzs761/>
4. <https://www2.hawaii.edu>
5. blog@auw.co.in
6. Sulaymonov, J. B. (2022). ABDURAHMON IBN XALDUN AXLOQIY QARASHLARI VA SARVAPALLI RADHAKRISHNAN AXLOQIY QARASHLARINING QIYOSIY JIHATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 25), 363-373.